

*Сидельникова Л. В.,
доктор філологічних наук,
професор кафедри іспанської та французької філології
Київського національного лінгвістичного університету*

СТРУКТУРА ТА ВЛАСТИВОСТІ ЗНАКА ЯК ЕЛЕМЕНТА ДИНАМІЧНОЇ СИСТЕМИ МОВИ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню основних підходів до визначення поняття «знак» у сучасному мовознавстві. У роботі здійснений комплексний аналіз постановки проблеми знака разом із проблемою значення та змістом у теорії мови. Здійснена спроба вдосконалення структури знака, виходячи із динамічної природи мови, яка має вигляд семіотичної піраміди, грані якої створюють предметний простір, який вивчає логіка, лінгвістика, герменевтика, психологія, у центрі яких стоїть співвідношення знак – зміст – предмет – значущість.

У статті розмежовуються проблеми значення та змісту знака. «Зміст» – це універсальна категорія, яка виявляється не тільки в суб'єктивній психічній реальності. Змістом усіх видів змістовної комунікації можуть виступати знання, вміння, емоції, стимули. Значення – це зміст знака або повідомлення як у суб'єктивному, так і в об'єктивному (соціальному) світі.

Знак у роботі розглядається як елемент динамічної системи – процесу передачі інформації. У цьому випадку у мовного знака виявляються три плани: план вираження, план змісту та план інтерпретації повідомлення реципієнтом. Знак при такому підході розглядається як посередник між розумом людини та світом, а системи знаків поєднують їх більш високу цілісність. У зв'язку з цим, уявлення про знак може включати п'ять компонентів: ім'я (означальне); денотат (референт), тобто предмет внутрішньої дійсності, позначений іменем; десигнат (концепт), що представляє собою особливий зміст, поняття про предмет або явище; конотат, що охоплює додаткові експресивно-оцінні, естетичні значення; прагматичні потенції знака.

Окреслено основні властивості мовного знака як єдність матеріального та духовного початку, вмотивованість / невмотивованість, постійність / змінність, з абсолютним значенням / із внутрішньосистемним змістом, залежність від системи знаків / феноменальна окремість, однозначність / невичерпна кількість інтерпретацій.

Ключові слова: знак, мовний знак, значення та зміст знака, структура, динамічна та статична система мови, знакова система, мовознавство.

Постановка проблеми. У зв'язку зі стрімким розвитком науки у сучасному світі значної популярності набув термін «знак». Такі сучасні науки як літературознавство, мистецтвознавство, мовознавство не можуть обійтися без використання цього терміна. Разом із тим, така широка популярність має і негативний бік, оскільки занадто часто його вживання вносить своєрідну плутанину, тому що різні значення терміну «знак» часом суперечать один одному. Саме цей факт вимагає більш серйозного аналізу значення термінів знакової системи. Це і зумовлює актуальність наукової розвідки.

Мета статті полягає у визначенні місця знака в сучасній мовознавчій науці, як елемента динамічної системи мови. Зна-

чена мета передбачає виконання таких завдань: встановити структуру терміну «знак» у теорії мови, визначити різницю між поняттями, зміст та значення знака, здійснити комплексний аналіз властивостей знака, як одиниці динамічної системи мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку лінгвістики складність науки про знаки все більше укорінюється в теорії мовознавства. Достатньо навести такі приклади: Ч. Пірс нараховував понад 76 різних типів знаків, К. Огден та І. Річардс нараховують 23 значення слова «значення», А. Лосєв налічує 34 значення слова «модель» та 26 аксіом теорії знака [1]. Всі спроби унормувати та систематизувати поняття науки про знаки тільки ускладнювали ясність та розуміння поняття «знак» та інших відповідних термінів.

Слід зазначити, що значна кількість теорій за останні десятиріччя ХХ ст., що базувалися на теорії відношень знака, були нечіткі та занадто складні, тому й були відхилені сучасними дослідниками. Лінгвісти-теоретики, розробляючи новаторські ідеї, зіткнулися з проблемою значення, яка стала каменем спотикання не тільки для лінгвістів, а й для психологів та філософів. Більшість мовознавців пересвідчилися (А.О. Ветров), що немає знака без значення, яким би він не був предметним або змістовним. Разом із тим, В.М. Солнцев стверджував, що знак – це тільки «частинка матерії», тоді як значення – факт свідомості, ідеальне відображення явища дійсності [2, с. 152]. Саме з цього постає висновок: постановка проблеми знака разом із проблемою значення – це дві сторони однієї загальної проблеми, оскільки не може існувати наука про знаки, яка б не вивчала значення знаків.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з так званого трикутника Фреге (рис. 1), можна припустити, що найпростішим знаком природної мови є слово. Певне слово повинно мати як матеріальне значення, так і денотат – деякий абстрактний предмет. Але знаком виступає також і речення. Згідно з Г. Фреге, змістом речення є висловлене у ньому судження, а денотатів у реченні може бути два – «істина» та «неправда», тобто відповідність висловленого у реченні судження реальному положенню речей.

Рис. 1. Структура знака

Продовжуючи роботу над удосконаленням трикутної структури знака, американські семіотики С.К. Огден та І.А. Річардс у 1923 році опублікували книгу з характерною назвою «Значення значення». Саме в цій роботі був запропонований семантичний трикутник (трикутник Огдена-Річардса), який представляв собою вдалу модель взаємозв'язку трьох вже відомих логіко-лінгвістичних категорій:

- поданий у почуттях об'єкт реальної дійсності або явища психічного світу, названі у логіці «денотат», а у лінгвістиці – «референт»;
- уявний образ (психічне уявлення) про певний об'єкт, що виникає у свідомості людини, яке у логіці називається «поняття», або «концепт», а в лінгвістиці – «значення», або «зміст», а у представленій схемі – «думка»;
- загальноприйняте у суспільстві найменування об'єкта «ім'я» (слово, лексема, символ).

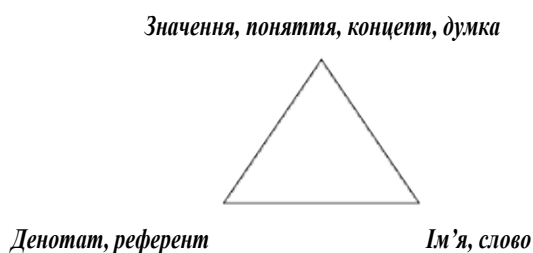

Рис. 2. Семантичний трикутник Огдена та Річардса

Одна з переваг семантичного трикутника Огдена та Річардса полягає у тому, що на відміну від трикутника Фреге, він наочно демонструє структуру знака: єдність духовного плану змісту та матеріального плану вираження. Тоді як Г. Фреге отожднює знак і ім'я, що є неприпустимим для природної мови.

Якщо доповнити трикутник ще однією гранню, перпендикулярною до його центру, а вершину позначити як цінність або валентність знака (те, що Ф. де Соссюр назвав «значущість» знака), ми отримуємо піраміду.

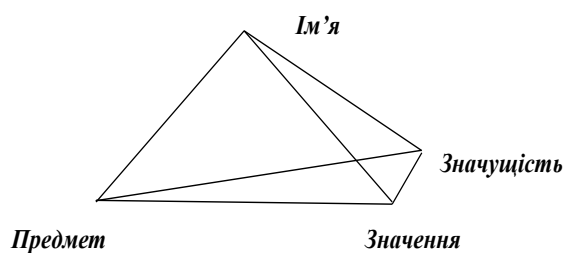

Рис. 3. Семіотична піраміда

Грані піраміди створюють предметний простір, який вивчає логіка, лінгвістика, герменевтика, психологія, у центрі яких стоїть співвідношення *знак – зміст – предмет – значущість*.

З представленого семантичного трикутника випливає, що запропоновані Ф. де Соссюром відношення між означальним та означуваним відповідають відношенню «значення» (концепт) – «ім'я», або «зміст» – «вираження», і саме це відношення називається семантичним. У логіці, де використовується трикутник Фреге, вважаються семантичними відношеннями «денотат» – «знак». Для лінгвостеміотики найкраще перше розу-

міння, оскільки комунікативна функція мови – це рух значень, а не денотатів. Саме з цих положень слід розрізняти поняття «зміст» та «значення». У тлумаченні А.А. Леонтьєва, зміст – це особистісна суб'єктивна форма знань, а значення – об'єктивна кодифікована форма існування суспільного знання [3, с. 209].

О.Ю. Агафонов дійшов висновку, що зміст – це психічний продукт, який належить до психічного світу (існує у психічному просторі і часі), а значення у логіко-лінгвістичному розумінні належить до зовнішнього відносно психіки, соціального світу, що характерний соціальним часом та простором [4, с. 232]. У результаті поняття «зміст» та «значення» належать до різних світів. На думку автора, «зміст» – це універсальна категорія, яка виявляється не тільки в суб'єктивній психічній реальності. Змістом усіх видів змістовної комунікації можуть виступати знання, вміння, емоції, стимули. Значення – це зміст знака або повідомлення як у суб'єктивному, так і в об'єктивному (соціальному) світі. Отже, семантичний трикутник Огдена-Річардса є скоріш змістовним, а не трикутником значень. Семантичний трикутник виконує свої ілюстративні функції, коли знаком виступає повнозначне слово (лексема). Слово у тексті, крім лексичного значення (концепту), набуває й граматичного значення (рід, число, відмінок, дієслівні форми тощо). Граматичні значення, поряд із лексичним, входять у план змісту та фіксуються за допомогою суфіксів та закінчень у плані вираження.

Французький лінгвіст П. Гіро у праці «Семантика» визначає знак через поняття змістовного значення, через поняття розумового образу, що пробуджується деяким подразником. Проте для створення знакової ситуації змістовного значення не достатньо: слово може пробуджувати змістовне значення, не стаючи при цьому знаком [5, с. 65].

На думку Л.І. Ібраєва, знак – це штучне матеріальне явище або річ (медіатор знака), який довільно утворюється у незаконній для нього ситуації з метою викликати у свідомості образи інших відмінних від нього явищ та реалій. Штучні прикмети-цілі утворюють матеріальну структуру медіатора знака. Розуміння знака – це відтворення у свідомості сприймача певних образів, схожих на ті, що мав на увазі творець знака. Будь-який збіг уявленого та сприйманого змісту формує значення знака. Саме тому для взаємного розуміння необхідна певна схожість образів як знака, так і значення, що створює базу загальної семантики [6, с. 33].

Ураховуючи погляди вчених на природу знака, в сучасній науці є два загальновідомі погляди на структуру знака. Одні дослідники вважають знак односторонньою одиницею, тобто стверджують, що знак має тільки план вираження. Цю групу вчених репрезентують такі філософи і мовознавці: А.О. Ветров, В.З. Панфілов, А.А. Зіновієв, О.Ф. Лосєв, О.С. Мельничук, Т.П. Ломтев, В.М. Солнцев, Е.М. Ахунзянов, З.Д. Попова. На їхню думку, знак завжди пов'язаний зі значенням, але значення до нього не входить. Ця теорія знака відома в науці як унілатеральна (від лат. *unus* – «один» і *latus* – «сторона»).

Інші дослідники (Ф. де Соссюр, Л.А. Абрамян, І.С. Нарський, Ю.С. Степанов, В.А. Звєгінцев, В.І. Кодухов, А. Мартіне та інші) розглядають знак як двосторонню одиницю, яка має план вираження і план змісту, тобто значення. На думку цих учених, поняття знака без значення втрачає сенс, бо знак без значення – не знак.

Якщо знак розглядати як елемент статичної семіотичної системи, тоді його можна визначити як двоєдину сутність, що

має план вираження (означальне) та план змісту (означуване), де означальне – це чуттєво-сприйманий об'єкт, який символічно представляє та відсилає до позначуваного їм предмета (явища, властивості, відношення).

Знак також може бути розглянутим як і елемент динамічної системи – процесу передачі інформації. У цьому випадку у мовного знаку виявляються три плани: план вираження, план змісту, співвідношення яких визначається так само, як і у попередньому випадку, та план інтерпретації повідомлення реципієнтом. Знак при такому підході розглядається як посередник між розумом людини та світом, а системи знаків поєднують їх більш високу цілісність. У зв'язку з цим, уявлення про знак може включати 5 компонентів: ім'я (означальне); денотат (референт), тобто предмет внутрішньої дійсності, позначений іменем; десигнат (концепт), що представляє собою особливий зміст, поняття про предмет або явище; конотат, що охоплює додаткові експресивно-оцінні, естетичні значення; прагматичні потенції знака.

План вираження	План змісту	План інтерпретації
Ім'я	Референт Концепт Конотат	Прагматичні потенції знака

При цьому ім'я складає план вираження, референт, концепт, конотат формують план змісту, а прагматичні потенції виявляють план інтерпретації знака.

У французькій поструктуралістській семіотиці (Р. Барт, Ю. Крістева, Ж. Дерріда) було запропоновано нове уявлення про знакові процеси, для якої характерні концепція інтегрального семіозу, позбавленого фіксованого змісту. З цього випливає нове поняття знаку, який вже не має структури «означальне / означуване», а володіє внутрішньою множинністю змісту. Ю. Крістева висунула поняття «інтертекстуальності», тобто безперервної сукупності знакової діяльності, де різні типи знаків сполучаються між собою навіть у відсутності прямих історично фіксованих контактів. Ж. Дерріда протиставив два типи комунікації – мовлення та письмо – та розробив нову концепцію письма як самостійної категорії. Його ідеї стали основою методології лінійного письма, що дозволяє вийти за межі одновимірної послідовності слів у звуковому мовленні. Сучасний французький лексиколог Алан Рей тлумачить мовний знак із семантичної позиції, вважаючи, що саме семантика вивчає природу та функціонування системи знаків. Окрім загальної семантики, вчений розрізняє лінгвістичну, об'єктом якої виступають не тільки лексичні одиниці, але й граматичні структури; логічну, яка застосовується для визначення особливостей знакової системи, а також філософську семантику – вчення про лінгвістику та філософію мовлення.

Отже, проблема знака у сучасних розробках безпосередньо пов'язана з питаннями значення, співвідношення знака та змісту, що спричиняє наукову дискусію, яка точиться серед науковців щодо структури знака. У різних теоріях знак тлумачать нетотожно, навіть вихідні визначення знака різняться тому, що знак аналізують як односторонню, двосторонню, тресторонню й більш складну сутність. Тлумачення знака змінюється не тільки тому, що йому приписують різну кількість сторін, ускладнення знакової теорії особливо наглядне при порівнянні схеми «означальне-означуване» Ф. де Соссюра з тричленною побудо-

вою та схематичними уявленнями більш складного характеру. Відповідно до цього існують і різні підходи до поняття «знак» залежно від їх відношення до трактування мови як статичної або динамічної системи.

Для того, щоб окреслити основні властивості знака, автор звернувся до вже представлені вище семантичної піраміди, яка відображає основні складники знака та припустив, що її ребра відбивають властивості знака відносно його компонентів. Таким чином, можна відокремити такі основні властивості знака.

По-перше, будь-який знак – це єдність матеріального та духовного (змістовного) початку. Єднання матеріальності та духовності втілюються, наприклад, у книзі, яка з одного боку є витвором розуму та призначена для передачі певного змісту, а з іншого – є матеріальною річчю, що має ринкову вартість. Духовно-матеріальними єдностями також можуть виступати будь-які документи, усне мовлення, зображення. Цю властивість знака відображає грань *Ім'я – Значення* (де будь-який знак має план вираження та план змісту).

По-друге, знак одночасно є довільним (мотивованим) та немотивованим. Знак довільний відносно предмету, який він називає, оскільки не має з ним жодного природного зв'язку у реальному світі. Вираження для одного поняття змінюється у часі та просторі (наявність багатьох мов), а отже, не має з ним обов'язкового зв'язку. Інакше кажучи, між знаком та реальністю, предметом, що він позначає, немає прямого переходу. Зв'язок між означальним та означуваним не є умовним, є необхідним.

Симбіоз між звуковим комплексом та поняттям дуже тісний, поняття представляє собою «душу» акустичного образу. У свідомості не існує пустих форм. Розум засвоює тільки ту звукову оболонку, яка слугує опорою певному уявленню, що піддається ідентифікації. Означальне та означуване, акустичний образ та уявне зображення у дійсності постають двома сторонами одного й того ж поняття і складають разом єдине ціле. Про таку єдність говорив Ф. де Соссюр, коли порівнював цю властивість знака з аркушем паперу.

По-третє, знак з одного боку є елементом або частиною системи знаків, а з іншого – складає феноменальну окремість. На осі піраміди ця властивість відображається гранню *Ім'я – Значущість* (знак виступає як формоутворювальна сутність). Суть цієї властивості знака полягає у тому, що всі значення визначаються тільки на основі їх розрізнення. Будучи протипоставленими, вони утримуються у відношенні необхідної зумовленості. Саме тому ми маємо справу не з ізольованим знаком, а з мовою як системою знаків. Для того, щоб довести цю тезу довільності знака, Ф. де Соссюр упровадив розрізнення між діахронією (система, що змінюється з часом) та синхронією (моментальний знімок незмінної системи). У діахронії знак тяжіє до символу, який завжди не до кінця є довільним та співвідноситься з позначуваною реальністю і з самим собою по часовій осі, де він піддається предметній мотивації, яка, у свою чергу, піддається дії різних історичних фактів. У синхронії існує не тільки значення, але й значущість. Отже, значущість знака у синхронії та діахронії підпорядковані різним опозиційним відношенням, які можна порівняти з існуванням знака одночасно у двох перпендикулярних осях або системах координат: соціальної та культурної. Знімання суперечливих характеристик знака відбувається у конкретному комунікативному акті «тут та зараз».

По-четверте, знак невичерпний у своєму змісті, як і невичерпний предмет, який він заміщує. У знака може бути стільки

значень, скільки контекстів його вживання можна віднайти. Саме ця властивість спричинила розрізнення таких понять, як значення та зміст знака.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити такі висновки. Мова – це найширша система знаків, яка слугує для передачі інформації, думок, почуттів тощо. Знак у системі знаків розглядається як матеріальний, сприйманий предмет, який заміщає інший, схожий на нього предмет для передачі, перетворення та зберігання певної інформації. У свою чергу, мовний знак є двостороннім утворенням, що репрезентує певний предмет, явище, властивість, відношення. У ході дослідження автором було встановлено, що знак може мати як матеріальну природу (план вираження), так і нематеріальну (план змісту). Сукупність знаків створює знакову систему.

Прослідкувавши основні позиції проаналізованих концепцій різних учених, можна виокремити загальні ознаки та структуру знака. Отже, *по-перше*, знак позначає, може представляти та відображати дещо, що лежить за межами знака. З цього випливає, що крім матеріальності, реальності та ідеальності, знаку притаманні й абстрактні ірреальні властивості. *По-друге*, зв'язок між означальним та означуваним є довільним, оскільки знак виникає внаслідок поєднання певного означального з певним означуваним. Разом із тим, кожен окремий знак має свій власний відповідник, з яким у нього не завжди існує природний зв'язок у дійсності. Отже, знак є відносно постійним та відтворюваним. *По-третьє*, знак представляє собою сутність, у якій поєднані форма вираження та форма змісту. У той же час, у мовному знакові ця відповідність між формою вираження та формою змісту не є рівнозначною, і тому знак має асиметричні властивості. *По-четверте*, знак функціонує у межах системи знаків, в якій, окрім абсолютного значення, має ще й внутрішньосистемну значущість. *По-п'яте*, існування знака зумовлено існуванням його користувача.

Серед властивостей знака автор виокремлює такі дихотомії: матеріальність / духовність, вмотивованість / невмотивованість, постійний / змінний, з абсолютним значенням / з внутрішньосистемним змістом, залежність від системи знаків / феноменальна окремість, однозначність / невичерпна кількість інтерпретацій.

Знак у системі знаків розглядають як мінімальний носій певної конкретної інформації про матеріальний або абстрактний предмет, явище, реалію, який представляє собою двосторонню єдність, а отже, може бути матеріальним, оскільки має план вираження або денотат, а також нематеріальним (ідеальним, змістовним, духовним), оскільки знак виступає носієм плану змісту.

Література:

1. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство [Электронный ресурс] / Алексей Федорович Лосев. Библиотека Гумер –

культурология. Режим доступа: www.gumer.info. – Назва з титул. екрану.

2. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование / Владимир Михайлович Солнцев. М.: Наука, 1971. 294 с.
3. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность / Алексей Алексеевич Леонтьев. М.: КомКнига, 2007. 212 с.
4. Агафонов А.Ю. Человек как смысловая модель мира. Прологомены к психической теории смысла / А.Ю. Агафонов. Самара: Издательский дом «Бахрам», 2000. 336 с.
5. Guiraud P. La sémiologie / Pierre Guiraud. Paris: P.U.F., 1971. 171 p.
6. Ибраев Л.И. К проблеме генезиса знаков и их классификация / Л.И. Ибраев // Философские науки. М.: Высшая школа, 1984. № 5. С. 30–39.

Sydelynykova L. The structure and properties of the sign as an element of a dynamic language system

Summary. The article is devoted to the study of the basic approaches to the definition of the term “sign” in modern linguistics. The article deals with a complex analysis of the formulation of a sign problem together with the problem of meaning and content in language theory. An attempt was made to improve the structure of the sign, based on the dynamic nature of language, which has the appearance of a semiotic pyramid, the edges of which create a subject space, which studies logic, linguistics, hermeneutics, psychology, in the center of which is the relation *sign – content – subject – significance*.

The article delineates the problems of meaning and content of the sign. Content is a universal category, which is manifested not only in subjective mental reality. Content of all kinds of content communication can be represented by knowledge, skills, emotions, stimuli. Meaning deals with a sign or message in both the subjective and objective (social) worlds.

The sign in this research is considered as an element of a dynamic system – the process of information. In this case, the language sign has three plans: an expression plan, a content plan, and a plan for interpreting the message by the recipient. In this approach, a sign is seen as a mediator between the human mind and the world, and the systems of signs combine their higher integrity. In this regard, a representation of a sign may have five components: name (signifier); denotate (referent), that is, the object of internal reality, denoted by the name; design (concept), which is a specific meaning, concept of an object or phenomenon; connote, covering additional expressive and aesthetic values; pragmatic potency of the sign.

The basic properties of a linguistic sign as unity of material and spiritual beginning, motivation / non-motivation, constancy / variability, with absolute value / with intrasystemic content dependence on the system of signs / phenomenal individuality, uniqueness / inexhaustible number of interpretations are outlined.

Key words: sign, language sign, meaning and content of sign, structure, dynamic and static language system, sign system, linguistics.